Sémi összehasonlító nyelvészet

BMA-HEBD-303

Biró Tamás

8. Az északnyugati sémi nyelvek fonológiájáról.
A héber nyelv történeti fonológiája.

2016. április 27.

- Május 4-én tanszéki szeminárium: elmarad.
- Május 11-én óra: morfológia.
- Pótórák? Minimum két alkalom (kvantitatív módszerek és írástörténet) még ahhoz, hogy meglegyen a 12 alkalom.

Feltételezett proto-sémi fonémarendszer – mássalhangzók

Mássalhangzók: megkülönböztető jegyek

Ismétlés

- A képzés helye szerint:
  - Labial, dental, alveolar, velar, uvular, pharyngeal, glottal. *stb.*
- A képzés módja:
  - Stop/plosive (zárhang) vs. fricative (réshang)
    vs. affricate (affrikáta, zárréshang) vs. approximant (közelítőhang)
  - Nasal: *stb.*
- Laringális jegyek (hangszalagok működése) szerint:
  - Voiced (zöngés) [b, d, g, m, l...] vs. unvoiced (zöngétlen) [p, t, k...]
- Stb. stb. stb., ha a világ nyelveiben létező összes hanggal foglalkozni szeretnénk.
- Glide (siklóhangok): félmagánhangzó vagy mássalhangzó? [y] és [w]
- Gemináta: "hosszú" mássalhangzó (v.ö. *dages forte*): egy vagy kettő?

Clickable IPA chart: http://jbdowse.com/ipa

Ismétlés

PULMONIC CONSONANTS

	bilabial	labiodental	dental	alveolar	postalv.	retroflex	palatal	velar	uvular	pharyngeal	glottal
plosive	p b			t d		ʈ ɖ	c ɟ	k g	q ɢ		ʔ
nasal	m	ɱ		n		ɳ	ɲ	ŋ	ɴ		
trill	ʙ			r					ʀ		
tap/flap				ɾ		ɽ					
fricative	ɸ β	f v	θ ð	s z	ʃ ʒ	ʂ ʐ	ç ʝ	x ɣ	χ ʁ	ħ ʕ	h ɦ
lateral fricative				ɬ ɮ							
approximant		ʋ		ɹ		ɻ	j	ɰ			
lateral approximant				l		ɭ	ʎ	ʟ			

labiodental

f v

Within a column, consonants on the left are voiceless and consonants on the right are voiced.

A proto-sémitől a tiberiási héberig

Ismétlés

- Proto-sémi:

történeti narratíva

- Tiberiási héber:

p	θ	t	s	ś	š	k	x	ḥ	h
b	δ	d	z	l		g	γ	ʿ	ʾ
	θ̣	ṭ	ṣ	ẓ		q			
		r							
m		n							
					y	w			

p/f	š	t/θ	s	ś	š	k/x	ḥ	ḥ	h
b/β	z	d/δ	z	l		g/γ	ʿ	ʿ	ʾ
	ṣ	ṭ	ṣ	ṣ		q			
		r							
m		n							
					y	w			

Mi? Hogy? Miért? Miből gondoljuk, hogy így nézett ki az eredeti proto-sémi fonémarendszer?

Ld. a mai órán.

Házi feladat volt:
Bennett, exrc. 7.

„Original śin”:
V.ö. LXX átírásait (amelyekből például magyar: *balzsam, káldeus*)

Exercise 7. Phonological Reconstruction A

	Akkadian		Syriac		Arabic	
1	*šālu*	ask	*šil*	ask	*saʾala*	ask
2	*šumēlu*	left	*simmālā*	left	*šimāl*	left
3	*sikkānu*	rudder	*sukkānā*	rudder	*sukkān*	rudder
4	*asāru*	capture	*ʾisar*	tie	*ʾasara*	capture
5	*bašālu*	cook	*bšil*	be cooked	*basula*	be brave
6	*ešer*	ten	*ʾisar*	ten	*ʿašar*	ten
7	*karšu*	stomach	*karsā*	belly	*kirš*	stomach
8	*parāsu*	divide	*pras*	divide	*farasa*	devour
9	*simmu*	poison	*sammā*	drug	*summ*	poison
10	*xamiš*	five	*ḥammiš*	five	*xams*	five

	Akkád	Szír	Arab	Héber		*Proto-Sémi (hagyományos)	*Proto-Sémi (Huehnergard)
1, 5, 10	š	š	s	š		< *š	< *s
2, 6, 7	š	s	š	ś (s)		< *ś	< *ś
3, 4, 8, 9	s	s	s	s		< *s	< *^{t}s

The „original sin”

- Hagyományos rekonstrukció: *š > héber שׂ, *ś > héber שׁ, *s > héber szamekh
- Huehnergard rekonstrukciója: *s > héber שׂ, *ś > héber שׁ, *ts > héber szamekh
- Korai fóniciaiban már csak <u>két</u> fonéma → <u>két</u> graféma.

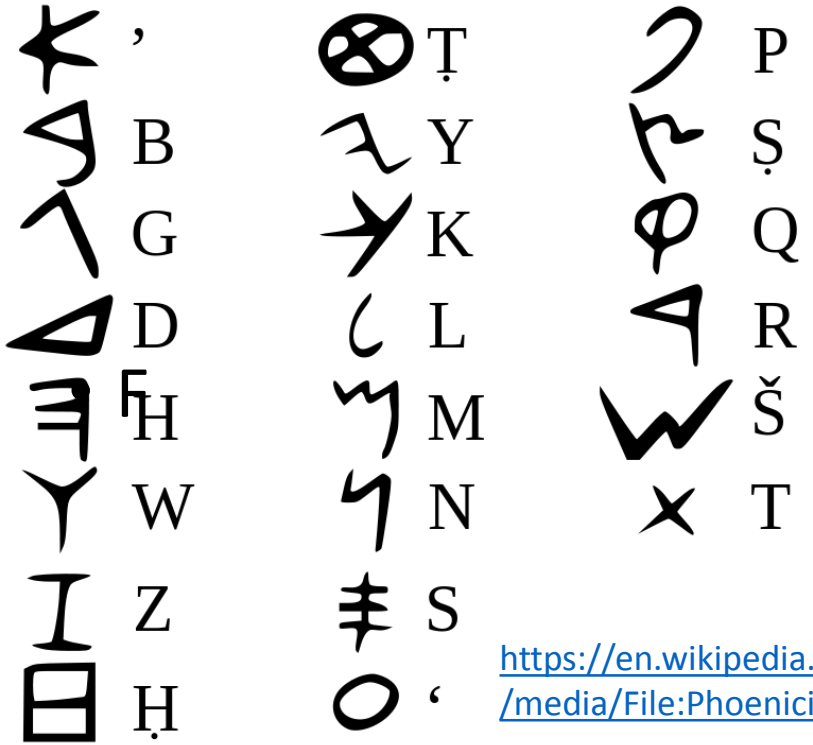

https://en.wikipedia.org/wiki/Phoenician_alphabet#/media/File:Phoenician_alphabet.svg

- Történelmi héberben (LXX is?) még <u>három</u> fonéma.
- De ezek jelölésére csak <u>két</u> graféma áll rendelkezésre az átvett fóniciai ábécében.

Fóniciai, paleo-héber	Görög	Kvadrát héber
	Σ	שׂ
	Ξ	ס

The „original sin”

Megfigyelések (amelyekből narratívát akarunk alkotni):

0. A hagyományos vagy a Huehnergard-féle PS rekonstrukciót fogadjuk el?
1. <u>Írástörténet</u>
   - A bronzkorban (i.e. 13. századig) az ókánaáni ábécében (akárcsak az ugaritiban) 27 betű – mert 27 fonéma?
   - A graféma a protosémi *ś és *t̲ megfelelője, még más jel a PS *š-re.
   - Vaskori föníciai nyelvben Š = {š} = W = graféma mindhárom protosémi fonéma reflexeinek a jelölésére. Mi volt ekkor az ejtése? [š], [s], [ś] v. [t̲]?
2. Bir. 12:6 שִׁבֹּלֶת vs. סִבֹּלֶת :
   - <u>Efraimiták</u> a [š]/[s] izoglossza északi oldalán: izolex vagy izofón?
   - Későbbi korok júdeai írnoka mely hangokat akarta visszaadni?

The „original sin”

Megfigyelések (amelyekből narratívát akarunk alkotni):

3. <u>Grafémakeverés</u>:
   - BH-ben sok [ś] ~ [š] <u>minimálpár</u>, pl. נשׂר ~ נשׁר , שׂבע ~ שׁבע ,שׂכר ~ שׁכר.
   - שׂ helyett ס: ritkán LBH-ben (pl. Ezra 4:5-ben וְסֹכְרִים). RH-ben rendszeres.
   - Fóniciaiban, punban: rendszeres az i.e. 5. századtól (ʕŚR helyett ʕSR ‘tíz’).
4. <u>Szamaritánusok</u>: SH ś > š (akárcsak az akkádban), de SA ś > s (szam. arámi).
5. <u>Görög, latin</u> (amely nyelvekben nincs [š] hang):
   - Fóniciai ábécé görög átvétele: {š} graféma > Σ [s] , {s} graféma > Ξ [ks]. Görögök mikor vették át a fóniciai írást? Milyen hangértékekkel kezdetben?
   - Ágoston (kései neo-pun): [s], mert pun *salūs* ‘három’ vs. latin *salus* ‘megváltás’?

The „original sin”

- Lehetséges narratívák: *hagyományos elbeszélés*

<table>
<tr><th colspan="2">tiberiási héber</th><th colspan="2">történeti héber</th><th>Proto-sémi (hagyományos)</th><th colspan="2">korai fóniciai</th><th colspan="2">későbbi fóniciai</th></tr>
<tr><td>שׁ</td><td>[š]</td><td>שׁ</td><td>[š]</td><td>*š</td><td rowspan="2">{Š}</td><td rowspan="2">[š] v. [ś]</td><td rowspan="2">{Š}</td><td rowspan="3">[s]</td></tr>
<tr><td>שׂ</td><td rowspan="2">[s]</td><td>שׂ</td><td>[ś]</td><td>*ś</td></tr>
<tr><td>ס</td><td>ס</td><td>[s]</td><td>*s</td><td>{S}</td><td>[s]</td><td>{S}</td></tr>
</table>

- Kérdés: a sibbolet-szibbolet sztori mely állapotot tükrözi?

The „original sin”

- Lehetséges narratívák:

<table>
<tr><th colspan="2">tiberiási héber</th><th colspan="2">történeti héber</th><th>Proto-sémi (hagyományos)</th><th colspan="2">korai fóniciai</th><th colspan="2">későbbi fóniciai</th></tr>
<tr><td>שׁ</td><td>[š]</td><td>שׁ</td><td>[š]</td><td>*š</td><td rowspan="2">{Š}</td><td rowspan="2">[ṯ]</td><td rowspan="2">{Š}</td><td rowspan="3">[s]</td></tr>
<tr><td>שׂ</td><td rowspan="2">[s]</td><td>שׂ</td><td>[ś]</td><td>*ś</td></tr>
<tr><td>ס</td><td>ס</td><td>[s]</td><td>*s</td><td>{S}</td><td>[s]</td><td>{S}</td></tr>
</table>

- Sibbolet-szibbolet sztori: déli *šibbolet* vs. északi *ṯibbolet*. Utóbbit a déli írnok {S} grafémával (szamekh-hel) adja vissza.

The „original sin”

- Lehetséges narratívák:

Görög Σ betű [s] hangértékkel.

tiberiási héber		történeti héber		Proto-sémi (Huehnergard)	korai fóniciai		késői fóniciai	
שׁ	[š]	שׁ	[š]	*s	{Š}	[s]	{Š}	[s]
שׂ	[s]	שׂ	[ś]	*ś				
ס		ס	[s]	*ts	{S}	[ts]	{S}	

Görög Ξ betű [ks] hangértékkel.

- Sibbolet-szibbolet sztori: déli *šibbolet* vs. északi *sibbolet*. Utóbbit a déli írnok {S} grafémával (szamekh-hel) adja vissza.

Az interdentálisok sorsa: *interdentális > koronális*

Exercise 9. Phonological Reconstruction C

(koronális = alveoláris [s, z] vagy posztalveoláris [š, ʒ])

	Akkadian		Syriac		Geʿez	
1	*šalāšat*	three	*tlātā*	three	*šalāstū*	three
2	*šūru*	bull	*tawrā*	bull	*sōr*	bull
3	*axāzu*	take	*ʾiḥad*	take	*ʾaxaza*	take
4	*erēšu*	sow	*ḥrat*	plow	*ḥarasa*	plow
5	*mašālu*	be like	*matlā*	parable	*məsl*	parable
6	*našāku*	bite	*nkat*	bite	*nasaka*	bite
7	*naṣāru*	guard	*nṭar*	guard	*naṣṣara*	look
8	*nazāru*	curse	*ndar*	vow	*nāzara*	be consecrated
9	*ṣupru*	nail	*ṭiprā*	nail	*ṣəpr*	nail
10	*zakāru*	mention	*dkar*	remember	*zakara*	remember

akkád *š* ~	szír *t* ~	geez *s* (+ egyszer *š*) ~	arab *ϑ* ~	héber *š*	< * *ϑ*	zöngétlen	**interdentális**
akkád *z* ~	szír *d* ~	geez *z* ~	arab *ð* ~	héber *z*	< * *ð*	zöngés	**interdentális**
akkád *ṣ* ~	szír *ṭ* ~	geez *ṣ* ~	arab *ẓ* ~	héber *ṣ*	< * *ϑ̣*	emfatikus	**inderdentális**
réshang	**zárhang**	**réshang**		**réshang**			**koronális**

Óarámi ז ~ ד alternáció

- Arab [ð] = [ḏ] ~ héber [z] ~ arámi [d] — a PS *ð reflexei.
- Pontosabban: ez igaz a birodalmi arámira, bibliai arámira, szírre, stb. (a begad-kefat allofóniát ignoráljuk), de
- Az óarámi feliratokon ezekben a szavakban hol ז, hol ד graféma.
- Hogyan lehet ez? Milyen narratívával magyarázzuk?

- <u>Hipotézis 1</u>: *ð > z > d
  - Baj: miután *ð és *z összeolvadt z-vé, az összes z együtt fejlődik
  - Olyan nincs, hogy „csak a történetileg *ð-ből származó z > d”

Óarámi ז ~ ד alternáció

- Arab [ð] = [ḏ] ~ héber [z] ~ arámi [d] — a PS *ð reflexei.
- Pontosabban: ez igaz a birodalmi arámira, bibliai arámira, szírre, stb. (a begad-kefat allofóniát ignoráljuk), de
- Az óarámi feliratokon ezekben a szavakban hol ז, hol ד graféma.
- Hogyan lehet ez? Milyen narratívával magyarázzuk?

- <u>Hipotézis 2</u>: egyik dialektusban *ð > z, a másikban *ð > d
  + Csak a második dialektus(csoport) maradt fenn a birodalmi A-ban.
  - Kérdés: a ז-os feliratok elkülöníthetők földrajzilag a ד-es feliratoktól?

Óarámi ז ~ ד alternáció

- Arab [ð] = [ḏ] ~ héber [z] ~ arámi [d] — a PS *ð reflexei.
- Pontosabban: ez igaz a birodalmi arámira, bibliai arámira, szírre, stb. (a begad-kefat allofóniát ignoráljuk), de
- Az óarámi feliratokon ezekben a szavakban hol ז, hol ד graféma.
- Hogyan lehet ez? Milyen narratívával magyarázzuk?

- <u>Hipotézis 2b</u>: egyik nyelvváltozatban *ð > z, a másikban *ð > d
  + Csak a második nyelvváltozat maradt fenn a birodalmi A-ban.
  - Kérdés: találunk olyan változót (földrajz, társadalmi csoport, műfaj, stílus…), amelyek elválasztják a ז-os feliratokat a ד-es feliratoktól?

A szociolingvisztika: *variationist linguistics.*

William Labov

Független változók (magyarázó változók):

- Tér/földrajz (→ dialektológia)
- Idő/kronológia (→ nyelvtörténet)
- Társadalmi osztály, csoport (→ szociolingvisztika eredetileg)
- Műfaj, stílus (→ stilisztika)
- Kontextus, beszédszituáció (→ pragmatika)
- Stb. stb. stb.

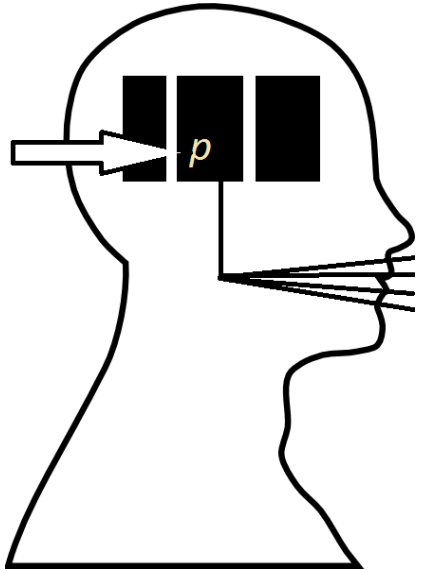

Függő változók (nyelvi változók):

- X fogalom megnevezésére használt lexikai elem (szókincs)
- Egyes fonémák pontos realizációja
- Morfológiai szabályok
- Szórend
- Stb. stb. stb.

A szociolingvisztika: *variationist linguistics.*

William Labov

Független változók (magyarázó változók):

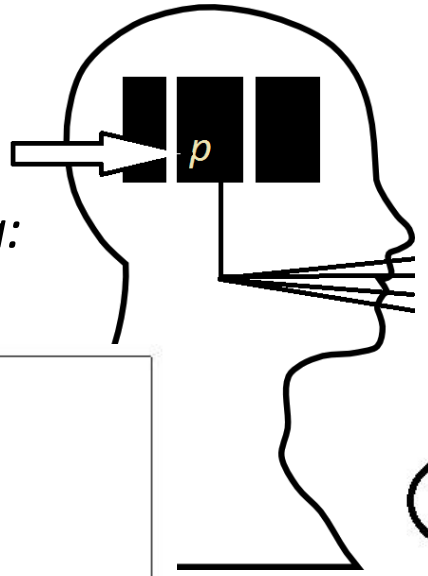

Függő változók (válasz változók):

A legtöbb statisztikai módszer célja:

megérteni, hogyan függ a függő változó (magyarázott változó, válasz) értéke az egy vagy több független (magyarázó) változó értékétől.

– Response: MPG
– Explanatory: Weight

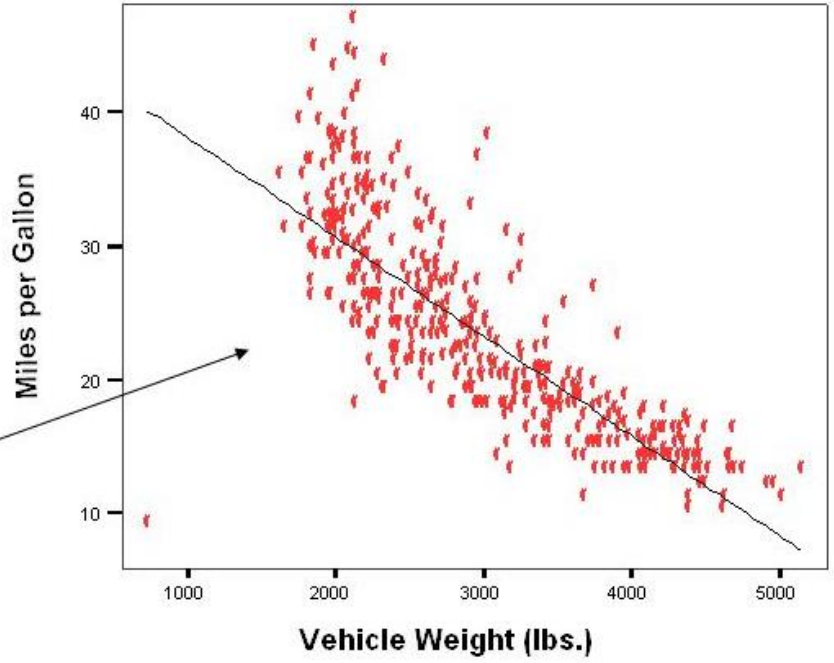

Association

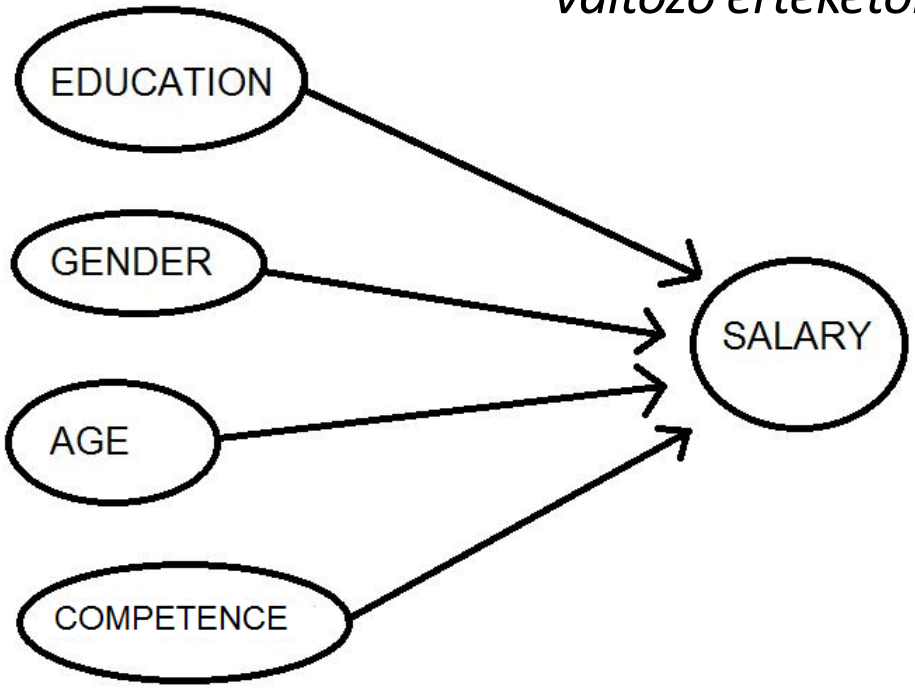

http://images.slideplayer.com/17/5347200/slides/slide_14.jpg

http://www.popularsocialscience.com/wp-content/uploads/2013/01/Competence.png

„Filológiai nyelvészet”

<u>Hagyományos felfogás</u>: adott korpuszból indulunk ki, annak nyelvét tekintjük *a* nyelvnek. Ebből másodlagosan következtetünk a korpusz szerzője nyelvére.

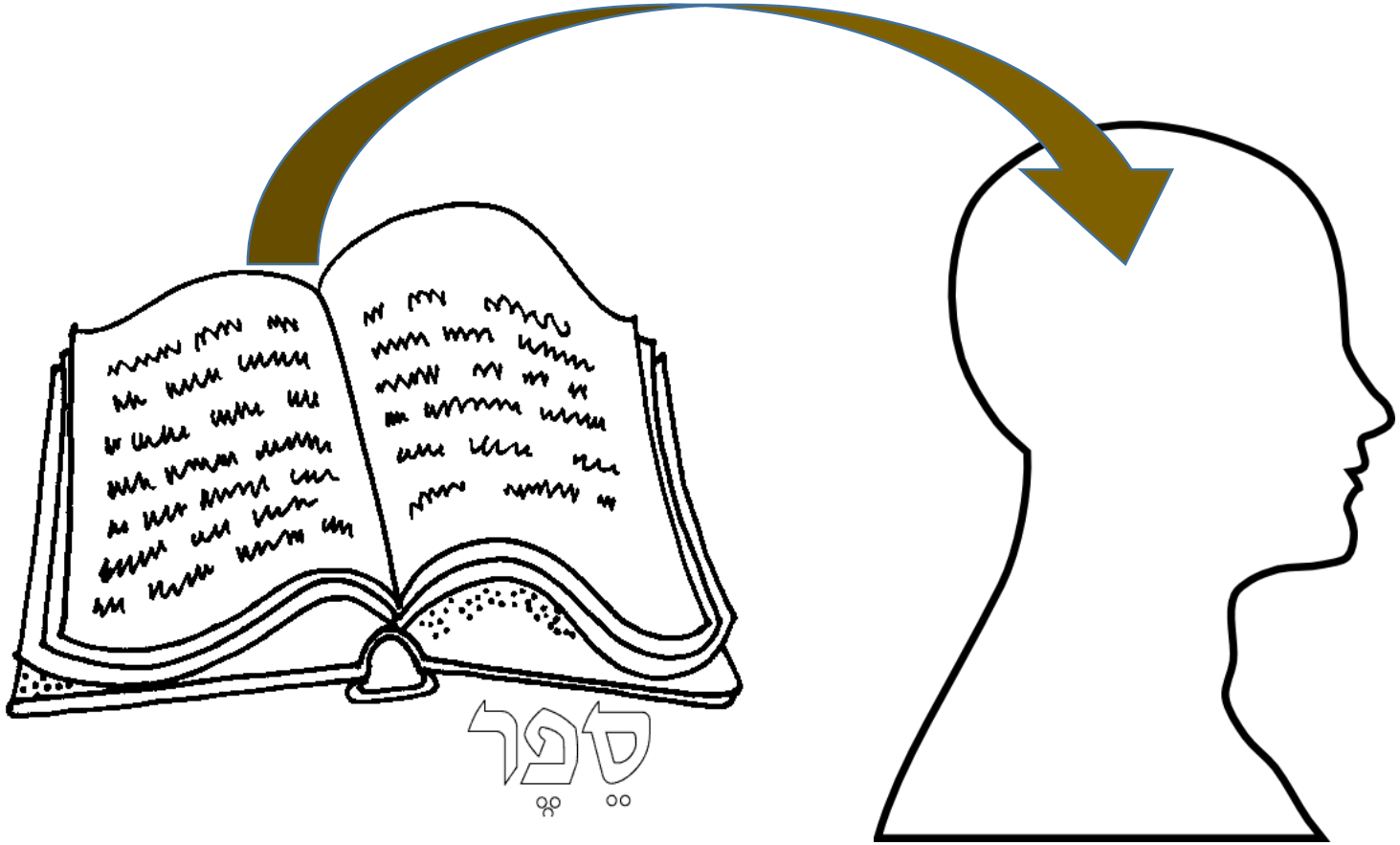

ISMÉTLÉS

v.ö. nyelvt2016-09.pdf

„Filológiai nyelvészet”

<u>Javasolt modern felfogás</u>: a korpusz, mint egy beszélő nyelvének a terméke.

Milyen lehetett az a nyelv, amely ezt a terméket eredményezte?

(V.ö. Bayesian inference.)

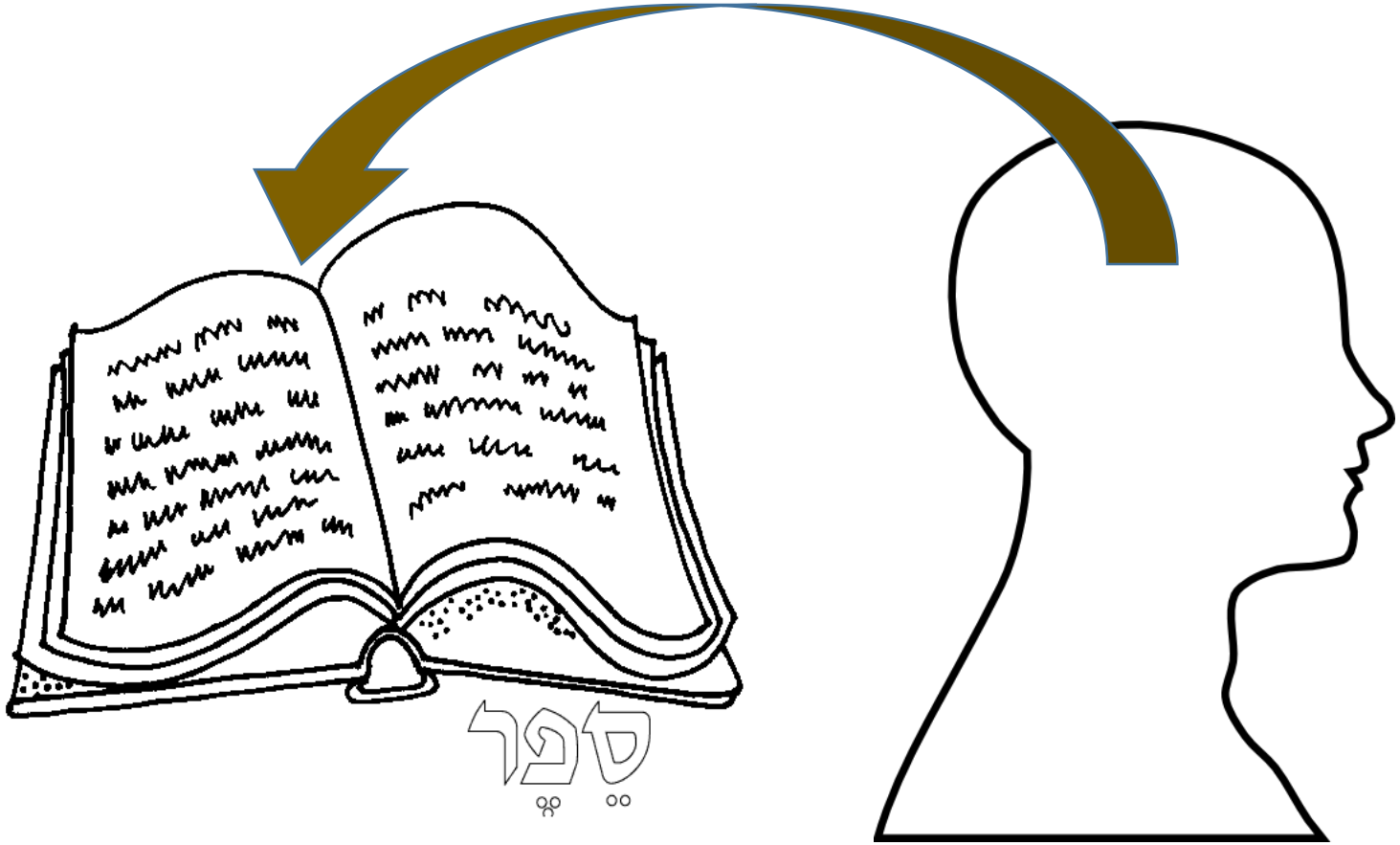

ISMÉTLÉS

v.ö. nyelvt2016-09.pdf

Óarámi ז ~ ד alternáció

- Arab [ð] = [ḏ] ~ héber [z] ~ arámi [d] — a PS *ð reflexei.
- Pontosabban: ez igaz a birodalmi arámira, bibliai arámira, szírre, stb. (a begad-kefat allofóniát ignoráljuk), de
- Az óarámi feliratokon ezekben a szavakban hol ז, hol ד graféma.
- Hogyan lehet ez? Milyen narratívával magyarázzuk?

- <u>Hipotézis 3</u>: óarámiban még PS *ð > ð, majd i.e. 8. sz. körül *ð > d.
  - A föníciai ábécét vették át, amelyben (már) nincs ḏ betű.
  - Ezért a [ð] hang jelölésére hol a [d] értékű, hol a [z] értékű graféma.

H. Gzella, in Stefan Weninger (ed.), *Semitic Languages: An International Handbook*, 2011, p. 576.

Veláris-uvulárisok és faringálisok

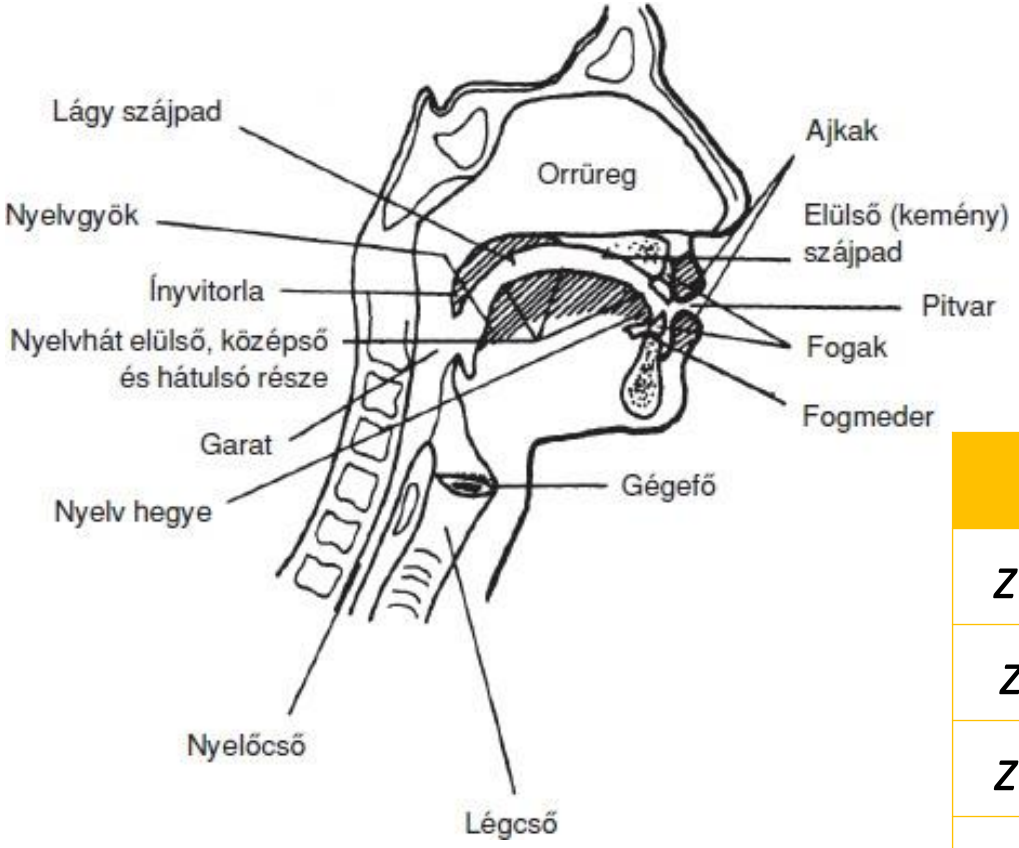

Velum palatinum	= lágy szájpadlás vagy lány íny
Uvula	= ínyvitorla vagy ínycsap
Pharynx	= garatüreg
Larynx	= gégefő
Glottis	= hangrés (a hangszálak közt)

IPA	veláris	uvuláris	faringális	laringális
zngtlen zár	k	q		ʔ
zöngés zár	g	ɢ		
zngtlen rés	x	χ	ħ	h
zöngés rés	ɣ	ʁ	ʕ	ɦ

A kép forrása: http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/2011_0001_536_MagyarNyelv/ch26s02.html

Veláris-uvulárisok és faringálisok

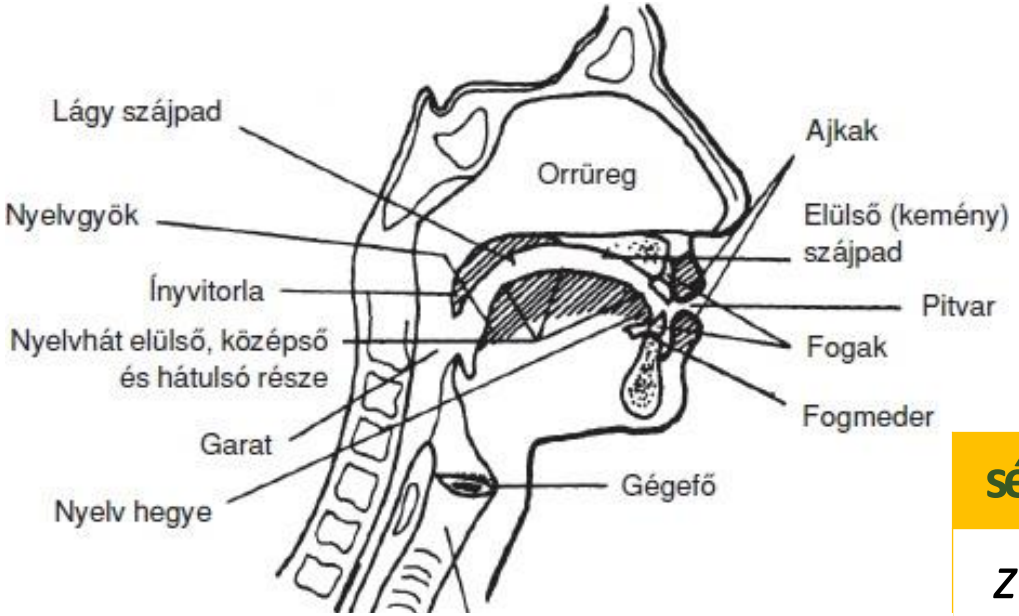

Velum palatinum	= lágy szájpadlás vagy lány íny
Uvula	= ínyvitorla vagy ínycsap
Pharynx	= garatüreg
Larynx	= gégefő
Glottis	= hangrés (a hangszálak közt)

sémi nyelvészet	veláris	uvuláris	faringális	laringális
zngtlen zár	k	q		ʔ
zöngés zár	g	G		
zngtlen rés	ḫ	ḥ		h
zöngés rés	ġ	ʿ		ɦ

<u>A sémi nyelvekben</u>:

- Uvuláris képzési hely nem játszik szerepet, ≈ veláris.
- [q] mint emf. /ḳ/ , [ʁ] mint /ġ/.
- [x], mint /k/ allofónja.

A kép forrása: http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/2011_0001_536_MagyarNyelv/ch26s02.html

Veláris-uvulárisok és faringálisok

L. Kogan, in Stefan Weninger (ed.), *Semitic Languages: An International Handbook*, 2011, p. 58–59.

- *ḫ̱ (x)

  **naḫ̱īr- ‘orrcimpa’ >*

  Akk. *naḫ̱īru* , Hbr. *nəḥīrayim*, Syr. *nḥīrē*, Arb. *nuḫ̱rat-*, Mhr. *nəḫ̱rīr*, Soq. *Náḥrīr.*

  **warḫ̱- ‘hold, hónap’ >*

  Akk. *warḫ̱u*, Ugr. *yrḫ̱*, Hbr. *yārēaḥ* , Syr. *yarḥā*,
  Sab. *wrḫ̱*, Gez. *warḫ̱*, Amh. *wär*, Har. *wäḥri*, Mhr. *warḫ̱.*

  * *ḫ̱amiš- ‘öt’ >*

  Akk. *ḫ̱amiš*, Ugr. *ḫ̱mš*, Hbr. *ḥāmēš*, Syr. *ḥameš*, Arb. *ḫ̱ams -*,

  Sab. *ḫ̱ms*$_1$, Gez. *ḫ̱ams*, Tna. *ḥamməštä*, Mhr. *ḫ̱áyməh*, Jib. *ḫ̱ĩš*, Soq. *ḥámoš.*

- *ḥ (ħ)

Veláris-uvulárisok és faringálisok

L. Kogan, in Stefan Weninger (ed.), *Semitic Languages: An International Handbook*, 2011, p. 58–59.

- *ḫ̯ (x)
- *ḥ (ħ)

**ḥVmṯ-* ‘alhas’ >

Akk. *emšu,* Ugr. ***ḥ**mṯ,* Hbr. ***ḥ**ōmäš,* Gez. ***ḥ**əms,* Amh. *əms,* Mhr. ***ḥ**amṯ.*

**šaḥ(a)r-* ‘pirkadat, reggel’ >

Akk. *šēru,* Ugr. *š**ḥ**r,* Hbr. *šaḥar,* JPA *šaḥrā,* Arb. *saḥar-,* Jib. *šḥor.*

**niḥnu* ‘mi [plur. 1]’ >

Akk. *nīnu,* Hbr. ʾ*ănaḥnū,* Syr. ***ḥ**nan,* Arb. *naḥnu,*

Gez. *nəḥna,* Amh. *əññə,* Mhr. *nəḥā,* Soq. ***Ḥ**an.*

Veláris-uvulárisok és faringálisok

L. Kogan, in Stefan Weninger (ed.), *Semitic Languages: An International Handbook*, 2011, p. 58–59.

- *ġ (ɣ)

** ġiirib-, * ġuráb-* 'raven' > Akk. *iiribu, eribu.,* Hbr. *'öreb,* Syr. *'u.rbii,* Arb. *yu.riib -,* Mhr. *yq-yJráyb,* Soq. *'á'reb* (SED 11 No. 89);

**yby* 'to be thick' > Akk. *ebú,* Ugr. *yb-n,* Hbr. *'iibii,* Syr. *'bl,* Arb. *'aybii, yabiyy-, yabii'-,* Gez. *'abya*

**ypr* 'to cover' > Akk. *apiiru,* Ugr. *yprt,* Arb. *yfr,* Gez. *'afara, mii'fart,* Mhr. *yJfür,*

- Jib. *y6f6r* (AHw. 57, DUL 323, Lane 2273, CDG 58, ML 135, JL 84).

- *ç

Veláris-uvulárisok és faringálisok

L. Kogan, in Stefan Weninger (ed.), *Semitic Languages: An International Handbook*, 2011, p. 58–59.

- *ġ (ɣ)
- *ç

**'atm-* 'bone ' > Akk. *esemtu,* Ugr. *'pn,* Hbr. *'iisiim,* Syr. *'atmii,* Arb. *'a<Jm-,* Gez. *'asm,* Amh. *afmt,* Mhr. *'ii(j,Miet* 'back';

- **tiS'-* 'nine' > Akk. *tise,* Ugr. *tS' ,* Hbr. *tesa',* Syr. *tsa',* Arb. *tis'-,* Sab. ts $_1$', Gez. *tas'-* ^{u,}Tna. *üis'attii,* Mhr. *si,* Jib. *s:/ ,* Soq. *sé'eh*;
- **tawli'(-at)-* 'worm' > Akk. *tiiltu,,* Hbr. *töle'ii,* Syr. *tawl'ii,* Amh. *t<J l,* Ji b. *t<J b'616t*

A proto-sémitől a tiberiási héberig

Ismétlés

- Proto-sémi:

történeti narratíva

- Tiberiási héber:

p	θ	t	s	ś	š	k	x	ḥ	h
b	δ	d	z	l		g	γ	ʿ	ʾ
	θ̣	ṭ	ṣ	ẓ		q			
		r							
m		n							
					y	w			

p/f	š	t/θ	s	ś	š	k/x	ḥ	ḥ	h
b/β	z	d/δ	z	l		g/γ	ʿ	ʿ	ʾ
	ṣ	ṭ	ṣ	ṣ		q			
		r							
m		n							
					y	w			

Mi? Hogy? Miért? Miből gondoljuk, hogy így nézett ki az eredeti proto-sémi fonémarendszer?

Ld. az eddigi órákon.

A protosémitől a tiberiási héberig

Egy modernebb táblázat:
Huehnergard,
in *Beyond Babel*, p. 12.

Proto-Semitic	Hebrew	Aramaic (Syriac)	Ugaritic	Arabic	Old South Arabian	Ethiopic (Geʿez)	Akkadian
*ʾ	ʾ	ʾ	ʾ	ʾ	ʾ	ʾ	ʾ/–
*b	b	b	b	b	b	b	b
*g	g	g	g	j	g	g	g
*d	d	d	d	d	d	d	d
*h	h	h	h	h	h	h	ʾ/–
*w	w	w	w	w	w	w	w/–
*ð	z	d	d/ð (ḏ)	ð (ḏ)	ð (ḏ)	z	z
*dz	z	z	z	z	z	z	z
*ḥ	ḥ	ḥ	ḥ	ḥ	ḥ	ḥ	ʾ/–
*ḫ	ḫ	ḫ	ḫ	ḫ	ḫ	ḫ	ḫ
*ṭ	ṭ	ṭ	ṭ	ṭ	ṭ	ṭ	ṭ
*y	y	y	y	y	y	y	y/–
*k	k	k	k	k	k	k	k
*l	l	l	l	l	l	l	l
*m	m	m	m	m	m	m	m
*n	n	n	n	n	n	n	n
*ts	s	s	s	s	s³ (ś)	s	s
*ʿ	ʿ	ʿ	ʿ	ʿ	ʿ	ʿ	ʾ/–
*ġ	ʿ	ʿ	ġ	ġ	ġ	ʿ	ʾ/–
*p	p	p	p	f	f	f	p
*tṣ	ṣ	ṣ	ṣ	ṣ	ṣ	ṣ	ṣ
*ś	ṣ	ʿ	ṣ	ḍ	ḍ	ś (ḍ)	ṣ
*θ	ṣ	ṭ	ẓ/ġ	ẓ	ẓ	ṣ	ṣ
*q (ḳ)	q (ḳ)	q (ḳ)	q (ḳ)	q	q (ḳ)	q (ḳ)	q (ḳ)
*r	r	r	r	r	r	r	r
*ś	ś	s	š	š	s² (š)	ś (š)	š
*s	š	š	š	s	s¹ (s)	s	š
*θ	š	t	θ (ṯ)	θ (ṯ)	θ (ṯ)	s	š
*t	t	t	t	t	t	t	t

Héber történeti fonológia

– *összefoglalás (ókor)*

*és kitekintés (*MedH *és* IH*) dióhéjban*

A proto-sémitől a tiberiási héberig

- Proto-sémi:

i	*a*	*u*	*ī*	*ā*	*ū*	*aw*	*ay*

- Tiberiási héber:

i/ē	*a, ā, e*	*u, ō, o*	*ī*	*ā/ō*	*ū*	*ayi, ē*	*awe, ō*

A létrejövő fonémarendszer:

i/ī		*u/ū*
ē		*ō*
	a/ā	

Hangváltozások, amelyek új hangokat hoztak létre:

- Kánaáni hangtörvény: *[ā] > [ō]
- Monoftongizáció: *[aw] > [ō] , *[ay] > [ē]

  Kivéve, ha epentézis: **bayt > bayit / bēt, *mawt > mawet, mot.*

Bennett, *Paradigms A,* p. 68 és 71. (Nézzék meg kedvenc további sémi nyelveiket is!)
http://birot.web.elte.hu/courses/2016-semi/readings/Bennett-ParadigmsAB.pdf

Hangtani változások: [a] és [i/e]

- **Law of attenuation: i**n a closed unstressed syllable, (short) **a* > [i] (which might then be changed to [e] or [a]).
- **Philippi's law:** in closed stressed syllable, (short) **i* tends to shift to [a] E.g., **bint* > *bat.*
- In final syllables, it applies to construct forms, but not absolute forms, where [i] shifts to [ē].
- Blau: **pi^{cc}il* > *pi^{cc}el*, *pi^{cc}alti* (BT: < **pa^{cc}il* ?)
- **hip^{c}ilti* > *hip^{c}alti;* imperativus *hap^{c}il* > *hap^{c}ēl* (BT: < **hap^{c}ilti* ?)
- Joshua Blau, *Phonology and Morphology of Biblical Hebrew* (Linguistic Studies in Ancient West Semitic 2, Eisenbrauns: Winona Lake, 2010), pp. 133ff. és máshol.

Magánhangzó-hosszúság

- Nyelvtipológia:
  - Sok nyelvben: nincs különbség rövid V és hosszú V: között.
  - Sok nyelvben: különbség rövid V és hosszú V:
  - (Nagyon kevés nyelvben: rövid, hosszú és extra hosszú V.)
- Például magyarban fonemikus különbség rövid V és hosszú V között:
  - Például *kor – kór.*
- Bibliai (tiberiási) héber:
  - Grafémák: nagyon rövid, rövid és hosszú V.
  - Fonemikus vagy fonetikai különbség? Minimálpárok:
    - Niphal *perfectum*: rövid [a] *vs.* Niphal participium hosszú [a:]
- Izraeli héber: nincs kiejtésbeli különbség, csupán fonetikai különbségek: enyhe nyúlás nyílt és/vagy hangsúlyos szótagban. Komplementáris disztribúció → azonos fonéma.

Joshua Blau: TH-ban nem hosszúságbeli, hanem minőségi különbségek vannak.

A proto-sémitől a tiberiási héberig

A történeti narratíva:

Nagy összeolvadások:

29 fonémából 22/23 fonéma

*Θ (=ṯ), *š > š

*ð (=ḏ), *z > z

*θ̣, *ṣ, *ṣ́ > ṣ

*ɣ, *ˁ > ˁ

*ḥ, *ḫ > ḥ

(*ś, *s > s)

- Proto-Semitic:

p	*θ*	*t*	*s*	*ś*	*š*	*k*	*x*	*ḥ*	*h*
b	*δ*	*d*	*z*	*l*		*g*	*γ*	*ˁ*	*ʾ*
	θ̣	*ṭ*	*ṣ*	*ṣ́*		*q*			
		r							
m		*n*							
					y	*w*			

- Tiberian H:

p/f	*š*	*t/θ*	*s*	*ś*	*š*	*k/x*	*ḥ*	*ḥ*	*h*
b/β	*z*	*d/δ*	*z*	*l*		*g/γ*	*ˁ*	*ˁ*	*ʾ*
	ṣ	*ṭ*	*ṣ*	*ṣ*		*q*			
		r							
m		*n*							
					y	*w*			

Melyik folyamat mikor zajlott le? Különböző vélemények…

A tiberiási hébertől az izraeli héberig

- Tiberiási héber:
- Begad-kefat: kései fejlemény?

Jemeni hagyományok: 6 distinkció.

Askenázi hagyományok: 4 distinkció.

Izraeli héber: 3 distinkció.

p/f	t/θ	s	š	k/x	ḥ	h
b/β	d/δ	z		g/γ	ʿ	ʾ
	ṭ	ṣ		q		
	l					
	r					
m	n					
			y	w		

- Cadi: eredetileg emfatikus [ṣ], amely [ts] affrikátává válik az európai kiejtésben.
- “Original śin”: lateralizált? V.ö. *káḻdeus כשדים, baḻzsam בושם.*
- Arab környezetben élő zsidók körében különféle gutturálisok megmaradtak.
- Izraeli héber: [h] törlődik a normális (nem a különösen gondozott) beszédben. Új fonémák jöttek be: [tʃ] צ׳, [ʒ] ז׳, [dʒ] ג׳.

Kiejtési hagyományok

(Forrás: Encyclopaedia Judaica)

Table 1. Historical classification

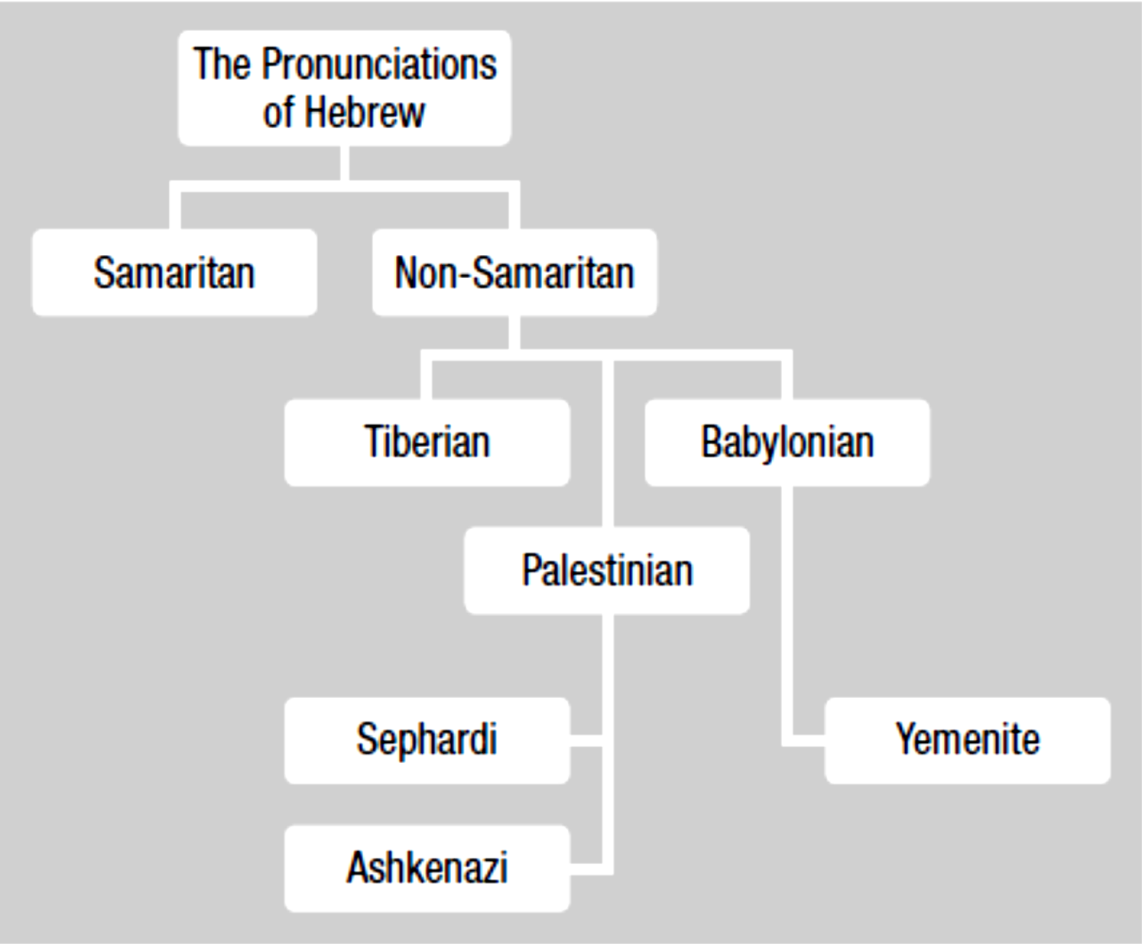

Kiejtési hagyományok

(Forrás: Encyclopaedia Judaica)

Table 2. Present-day classification

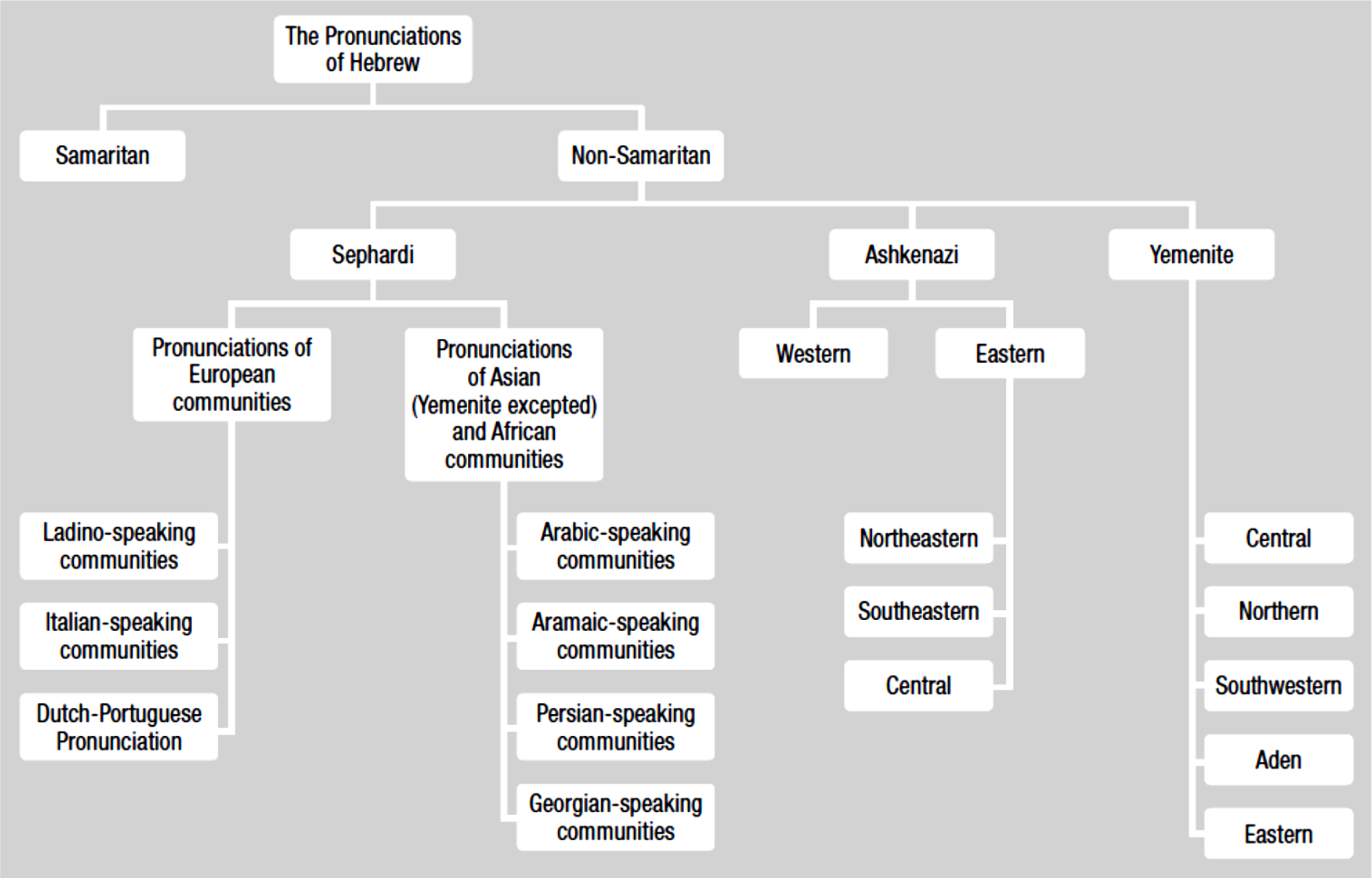

A héber középkori kiejtési hagyományai

- Szamaritánus kiejtési hagyomány (szamaritánus héber: önálló nyelv ISO-639-3 szerint).
- A tiberiási maszoréták kiejtése? (Például *kamec* = [ɔ] ?)
- Babilóniai kiejtési hagyomány
  → különböző jemeni hagyományok (min. öt különböző).
- Palesztinai kiejtési hagyomány →
  - Szefárd hagyományok: hollandiai portugál, ladino nyelvű mediterrán, arab nyelvű, perzsa nyelvű, stb. közösségek.
  - Askenázi hagyományok: kelet-európai *vs.* nyugat-európai:

Ḥolem:	[o, o:]	>	nyugati askenázi [aw], magyar[ɒy], lengyel [oy], belorusz [öy], litván [ey]		
Kamec:	[a:]	>	[o:], de lengyel [u:]		
Kubuc, suruk	[u]	>	nyugati askenázi	[u],	nyugati magyar [ü],
			keleti magyar	[ɯ],	lengyel [i].
céré:	[e:]	>	[e:], de lengyel [ay].		

A héber középkori kiejtési hagyományai

Palesztinai kiejtési hagyomány → askenázi hagyományok:

Ḥolem:	[o, o:] >	nyugati askenázi	[aw]
		magyar	[ɒy]
		lengyel	[oy]
		belorusz [öy] =	[øy]
		litván	[ey]
Kubuc, suruk [u] >		nyugati askenázi	[u]
		ny. magyar [ü] =	[y]
		keleti magyar	[ɯ]
		lengyel	[i]

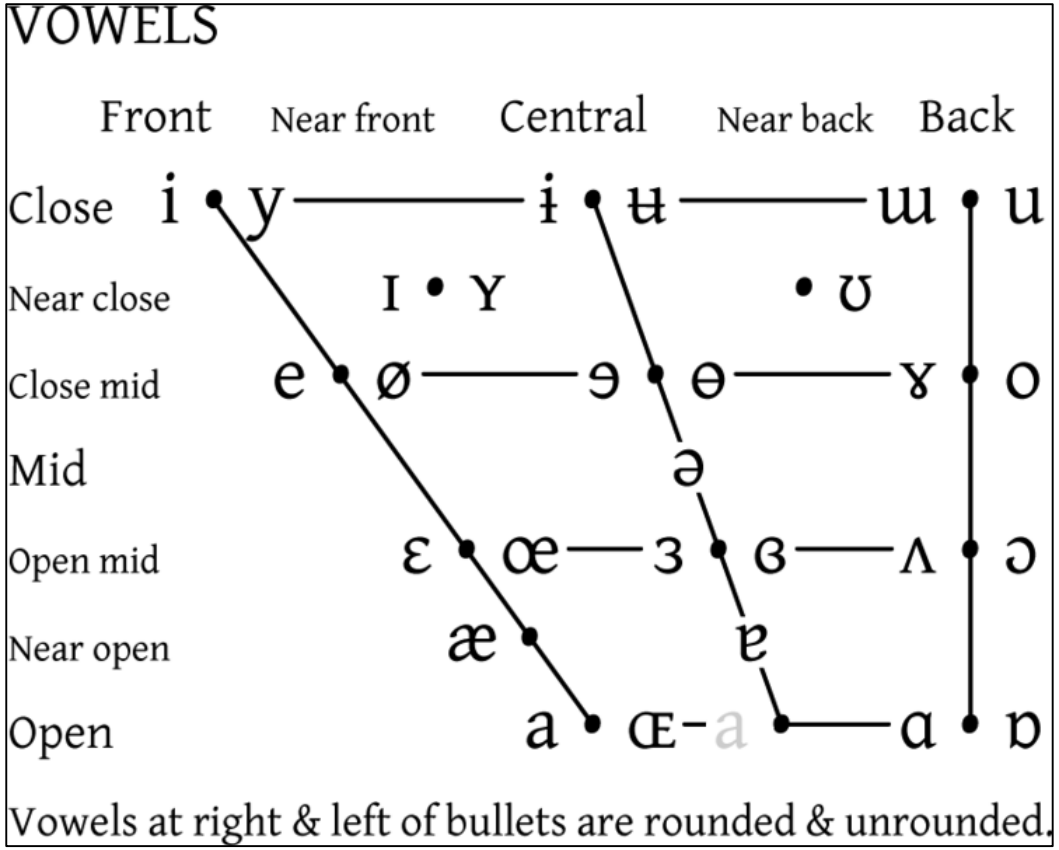

Forrás:
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/en/5/5a/IPA_vowel_chart_2005.png

Izraeli héber

- *Szefárdinak* nevezik, de valójában csak askenázi perspektívából nézve „szefárdi”.
- Mássalhangzók inkább az askenázi kiejtést követik.
  Pl. /r/ ejtése jiddis eredetű (vs. *Habima*-ejtés). Kivéve: nincs különbség ת֗ és ת közt.
- Öt magánhangzó minőség: [a], [e], [i], [o], [u].
- Magánhangzó-hosszúság megszűnik, mint *fonológiailag releváns* megkülönböztető jegy. Például nincs különbség a *nifal* múlt idő és a *nifal* jelen idő ejtése között.
  Fonetikai értelemben lehet hosszabb: pl. hangsúlyos szótagban, nyílt szótagban.
- Enyhe diftongizáció egyes beszélők kiejtésében.
  Minimálpár [bajit] `ház’ (két szótag) vs. [bajt] `bájt, byte’ (diftongus vagy mgh+msh?).

Minimálpárok: szóhangsúly

- Ultimate stress: hangsúly a szó utolsó szótagján.
  - Ez a default/jelöletlen eset.
- Penultimate stress: hangsúly az utolsó előtti szótagon.
  - Csak néhány speciális pattern esetén:

    Pl., szegoláta szavak és szegoláta szuffixumok.

- (Izraeli) héber hangsúly lexikális:
  szabályokkal nem leírható (?), mert vannak minimálpárok:

óxel	‘étel’	– *oxél*	‘eszik’	*bérex*	‘térd’	– *beréx*	‘[ő] áldott’
bóker	‘reggel’	– *bokér*	‘cowboy’	*rácu*	‘futottak’	– *racú*	‘akartak’
xéreš	‘nyugodtan’	– *xeréš*	‘süket’	*šošaná*	‘rózsa’	– *šošána*	‘[személynév]’

Minimal pairs: diphthongs

- Are there diphthongs in Israeli Hebrew?
- Some say: there are minimal pairs (Ora Schwarzwald):
    - *pe* 'mouth' – *pey* 'the letter Pe'
    - *more hamosad* 'the teacher of the institute' – *morey hamosad* 'the teachers of the institute'
    - *ben* 'son' – *beyn* 'between'
- Others (Itsik Pariente): depends on speakers ([teʃa] vs. [te^{y}ʃa]).
- Additionally:
    - *goy* 'gentile', *xay* 'alive', *miluy* 'filling'.
  – Phonologically vowel + consonant. Phonetically diphthong.
    - *gavoa* 'tall', *maluax* 'salty', *nagua* 'contaminated'.
  – Phonologically vowel + vowel. Phonetically diphthong.

A svá/*schwa*

- Mint graféma: két pötty
  - Ejtése *(mobile/na)* / nem ejtése *(quiescens/nah)* függ a kiejtési hagyománytól.
  - Pl. a <u>tiberiasi héber</u> hagyományos kiejtési hagyományaiban szó elején ejtik.
    Nyelvtipológia: van vagy nincs szó eleji mássalhangzó-torlódás / komplex szótagkezdet (*onset*)?
  - <u>Izraeli héber</u> nagyon sok szó eleji mássalhangzó-torlódást *(de nem mindent!)* engedélyez: ekkor nem ejtik. Kivéve ha prefixum (pl. *piél*): helyesírás (sva) ≠ kiejtés [e]!
  - Ha ejtik, hogyan ejtik? Szintén függ a kiejtési hagyománytól: pl. [e], [ɛ], [œ], [ə]. <u>IH</u>: [e].

Izraeli héberben [ə], [ɛ] és [e] összeolvadt > [e]!

- Mint magánhangzó: [ə]
  - A *svá* mint graféma egyik lehetséges kiejtési módja.
  - Lehet (egyes nyelvekben) önálló fonéma. Más nyelvekben nincs. Megint máskor más fonéma allofónja. Pl. IH gyorsbeszédben hangsúlytalan mgh opcionálisan → [ə].

Fonológiai folyamatok

„Természetes” és „nem természetes” folyamatok

- Begad-kefat spirantizáció
- Gutturálisok hatása
- Metatézis
  - A *hitpael*-nek megfelelő igetörzseknél gyakori a sémi nyelvekben
  - Asszimiláció zöngésség és emfatikusság szempontjából
- Asszimiláció
  - pl. zöngésségi hasonulás
- Disszimiláció
- …

Példa fonológiai folyamatra: zöngétlenedés

- Német, holland, stb.: a szóvégi (szótagvégi) mássalhangzó zöngétlenedik
  - Holland *ba*[d]*en ‘fürdeni’*, de *ba*[t] *‘fürdés’*. Héber *tov* > holland *tof ‘kafa, tök jó’.*
    - Hagyományos nyelvészet: szó(tag) végén a <d> grafémát [t]-nek mondjuk.
    - Történeti nyelvészet: szó(tag) végén ***d > t,** így ***[bad] > [bat]**, de ***[baden] > [baden]**.
    - Strukturalista fonológia: a /d/ fonémának két allofónja van: szó(tag) végén [t] máshol [d].
    - Generatív fonológia: Mögöttesen /d/ szegmentum a morfémában: /bad/.
      Morfológia: /bad/ valamint /bad/+/en/ = /baden/.
      Fonológiában újraíró szabály: d → t / __ #, avagy C → [-zöngés] / __ #

- Héber: minimálpár bizonyítja, hogy nincs szóvégi zöngétlenedés.
  - *bad* (1. ‘vászon’, 2. ‘rúd’, 3. ‘rész’) – *bat* ‘lány’.
  - Izraeli héber: [kaf] ‘tenyér' – [kav] ‘vonal’.
    - NB: קו és כף. De IH-ben ez csupán helyesírási kérdés. Azonos a kiejtés. Akkor miért legyen eltérő a mögöttes fonéma? Talán... mert néha eltérő a viselkedés...

Phonological processes

- Changes related to gutturals:
  - Prefer low V [a] to mid V [o], [e]:
    - *yixtov, yišmor,* but *yikraʔ*, *yišma*^{c}, *yircax, yigbah*
    - *kotev, šomer* but *roceax, šomea*^{c}
    - Compensatory lengthening, see below

- Changes related to geminates (dagesh forte)
    - Geminates block the begad-kefat rule.
    - Compensatory lengthening:
      - *mi-bbrazil*, but *mē-rusiya, mē-urugvay*
      - *lehikkatev*, but *lehērašem*
      - *dibber*, but *bērex*

Phonological processes

- <u>Vowel gradation (apophony, ablaut)</u>:
  - [I] ~ [e]:
    - *yamšix ~ hamšex, yatxil ~ hatxel*
  - [o] ~ [u]:
    - BH: *yakum, vayakom*
    - *kol ~ kullam, dov ~ dubbim*

- <u>Metathesis:</u>

  Hitpael of verbs with <u>sibilant</u> first root letter:

  hitkatev, but: *histakel, hizdamen, hištamer, hictalem*

Phonological processes

- Voice <u>assimilation</u>:
  - *levatea* 'to pronounce', but mi[f]ta 'pronunciation'
  - *lamadta* → *lama[tt]a* or *lamad[e]ta*

- Vowel <u>dissimilation</u>:
  - [o] → [a], if another [o] or [u] in a neighbouring syllable.

  Historical development: 'I': *anāku > *anōku > anōki

  Synchronic processes:
  - *Maroko,* but *marokaj* 'Moroccan'*; geto* 'getto', plural: gataot.
  - *tahor* 'pure' → *taharut* 'purity' → *be-taharut* 'in a pure way'.

Következő órára: olvasandó + házi feladat

1. <u>Olvasandó:</u> *Dobos,* Ebláról és az amurrúkról (pp. 95–110)

   Rubin 59–76 („Syntax”),

   Beyond Babel 19–42 (Marcus, „Akkadian”)

   Készítsen listát az elírásokról, nyomdahibákról.

2. <u>Feladatok:</u> *választható*

- Hangtani rekonstrukció: Bennett, pp. 43–45, exercise 10.
- Moshe Bar Asher-cikk: lásd nyelvtörténet órán
- Steiner, Richard C: On the Dating of Hebrew Sound Changes (á¸Ş> á¸¤ and Ä >Ë) and Greek Translations (2 Esdras and Judith). *Journal of Biblical Literature* (2005): 229-267.
- Emailben: biro.tamas@btk.elte.hu. Határidő: kedd dél (12:00).

Viszlát jövő szerdán!